

jon utánam olyan zűrzavar és testvérharc”. Hogy mi minden forrhatott és forronghatott a családi tűzhelyen, az egy-egy sístergő megjegyzés, félmondat alapján is sejtethető. Például, amikor 41 szeptemberében tudatja Virággal, hogy aláírta Csibe örök-befogadási okiratát, akkor nemcsak azt teszi hozzá, hogy utólag nem is érti, miképp lehetett öt éven át ennyire tisztázatlan állapotban létezni, hanem hogy a lányának még az a megnyugvása is lehet, „hogy nem fogok ennél többre menni vele”. Jóval később, a Debrecenben pihenő apjával pedig Virág üdvözlözteti úgy, „szívélyesen” „Olgát”, hogy hozzászeli: biztosan jót tett (a megözvegyült) asszonynak, „hogy férfi lett belőle, talán megnőiesedett tőle”. És ott van még a második feleség, Simonyi Mária ügye, akivel külön élnek, ám akinek a tartásdíjat holta után is fizeteti. Hármuk közül, de a saját lányait is ide számíthatjuk, kétségkívül Csibével foglalkozik a legtöbbit. Rá bíz legtöbbit, vele a legbizalmasabb – egy 1942. június végi levél tanúsága szerint a közönségességig közlékeny, amire legfeljebb az olyan levelek készíthették, mint amelyekben fogadott lánya a saját rosszkedvűségéről számol be, s ennek okát abban látja, hogy „Nagyon hiányzik nekem már valami is [...] Azt hiszem, hogy tesszik érteni, hogy mi.” Eféle célzások, utalások és kifakadások alapján sejtethető az a zűrzavar, amelynek megszüntetését éppúgy a végrendelettől várta, ahogy a levelekből kevésbé érzékelhető testvérharc elültét is. Amikor pedig, az öröklést, örökösödést illetően fő vonalakban megállapodott a lányával, és beszélt a közjegyzővel is, akkor még mindig nem lehetett nyugalma: ott kísértette és hajszolta megint – halála előtt két hónappal ezt is Magoss Olgának fogalmazta meg – rossz szelleme, a *Kelet Népe*. Hogy azonban nem a szerkesztői munka, a kéziratolvasás vagy az előfizetőborzás fárasztotta el, hogy nem más hajszolta és kísértette, mint ami annyiszor szóba jött már korábban is, a pénz, erről elég nyíltan ír Zilahy Lajosnak az egész élete legnehezebb évének tartott 1941 végén. Alkotásai sorsát és személyes életét bizonyosan meghatározta ez idő tájt (is) az a kettős kényszer, amit úgy fejez ki író- és szerkesztőtársának, hogy egyrészt a legmélyebben lesújtva rosszallja a *Betyár* filmszövegének átirását, a regény tendenciájának, amiből „egy jotta sem” maradt, megmásítását, másrészt viszont köszöni, hogy anyagilag mekkora jótét e „filmforrás”, s mekkora a Zilahy szerkesztette *Híd*. Utolsó éve leveleinek tükrében a XX. század legnagyobb magyar prózaírója ilyen kiszolgáltatottnak és megfáradtnak látszik. (1988, 1999.)

MÁRKUS BÉLA

Szakíts, ha bírsz!

Szili József: „Légy, ha bírsz, te »világköltő«...”

A magyar líra a XIX. század második felében

„Áttekintésem a korszakos nagy művek, műegyüttesek problematikája felőli nézetet nyújt, s történeti aspektusa negatív: azt próbálom megmutatni, hogy az a poétikai emlékezet, amely anyagát ebben a vonatkozásban felbecsüli, nem kronologikus rendhez igazodik.” (212.) Szili József ír így saját könyvéről az *Utóhang: Világköltők vagy kozmopolita klasszicizmus?* című fejezetben, melyben egyszersmind használati útmuta-

tót is kínál művéhez. S a könyv igényli is ezen segítséget, hiszen a tanulmányok olyan rendet követnek benne, olyan szemléletmódot képviselnek, mely a XIX. század második felének irodalmát tárgyaló írásokban is szokatlan, újszerű, ugyanakkor izgalmas kérdéseket felvető. A magyar irodalom *világköltőinek* (ahogy Arany, nem éppen hízelegve szól Reviczkyékhez) felvonultatása és értelmezése nem pusztán egy ritkábban elemzett kör, az úgynevezett másodvonalbeli költők újrafelfedezését, kánonba emelését jelenti, s nem is jelentheti azt, hiszen a könyv nem pusztán velük foglalkozik. Szili – biztos kézzel – távolabbról közelít a témához, bemutatva azt a poétikai miliőt, melyben a világköltészet, a „kozmpolita klasszicizmus” megszülethetett. Ellentmondásos ez utóbbi megjelölése, mégis el kell fogadnunk, hogy létezik ilyen kategória, amennyiben elfogadjuk könyve gondolatmenetét, merész építkezését és olykor meghökkentő, ámde helytálló következtetéseit.

„Ez a könyv nem a megszokott rend szerint nyújt áttekintést egy fél évszázad magyar lírájáról. Célja: bevezetés a korszak líratörténetének problémakörébe. Tárnya: a líra története mint az irodalomértés és az irodalomtörténet-értelmezés problémája. Nem problémátörténet, hanem a történet, pontosabban a *történetírás* mint történetértés problematizálása. Az irodalmi anyag *ilyen értelmű* feldolgozása heurisztikus érdekű feladat. Vagyis: fel kell fedezni a korszak líratörténetét. A líráként értelmezhető anyagból azt, ami érdemleges, s ami érdemleges líratörténetet alkot.” (7.) A *Bevezetésben* ígért újszerű feltárás a korszak, korszakhatár problematikájával indul, egy „korszak” kiválasztásával, a választás megindoklásával: „A századközépelt megnyitott korszak, ez a XX. századba torkolló fél évszázad azért érdekes terepe a fejlődésnek, mert innen már közvetlenül a XX. századi fejleményekre láthatunk. A XX. századi jelenségek felől nézve pedig ez az a vidék, amelyen a közvetlen negatív és pozitív előzmények még megkereshetők, a kapcsolatok, kötődések a maguk valóságos személyi, tárgyi feltételeivel, érintkezéseivel, s nem csupán tipológiai egyezésekkel valószínűsíthetők.” (9.) E fél évszázadot 1849/1850-tól számítva, s így a világsi korszakhatár kérdéséből kiindulva Szili a nemzeti klasszicizmus fogalmát kívánja megvilágítani; Gyulai Pál, majd Horváth János irodalomtörténetére építve, illetve Imre László műfajtipológiai értekezései alapján megpróbálja a fogalmat dekonstruálni: „Vagyis Imre László modern, sőt posztmodern szempontú műelemzései és átértékelései azt igazolják, ami az ő koncepciójának a tengelyében áll: az általa »nemzeti klasszicizmus«-nak nevezett korszakra nemcsak az jellemző, ami a Horváth János-féle fogalommal jellemzett periódus karakterére: »Nemcsak összhang, egyeztetés, hanem az ellene lázadó tagadás, kétely is e korszak ízlésbeli és műfajteremtő gazdagságához tartozik.« [Jegyzetben: Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen: Csokonai Könyvtár, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 81.] Ez bizonyára igaz, de az ellentmondásnak ezt az oldalát éppen a „nemzeti klasszicizmus” fogalma fedte el, sőt, úgy látszik, funkciója volt az is, hogy ezt az egyoldalúságot megszilárdítsa.” (17.) A nemzeti klasszicizmus kizáró jellege mellett érvel Szili, új fogalmat keresve, vagy legalábbis az eddigi fogalom újraértelmezését hangsúlyozva, miközben – többek között – Imre László is ezt tette a fent idézett helyen, s erről a Szili által is idézett bekezdésben így ír: „A nemzeti jellegű klasszicizálódás ugyanis úgy is leírható, mint új, speciálisan magyar műfajok létrejötte. Hiszen az európai összevetésben társaltan Arany-ballada vagy Jókai-regény, a magyarrá asszimilált gogoli–turgenyevi prózaváltozat (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*), a byroni verses regény stb. – mindez

együtt adja a korszak sajátos műfaji hierarchiáját. Nemcsak a Horváth János által hangsúlyozott józan megfontolás és súlygyen, hanem az attól való eltérés Petőfinél, Jókainál, nemcsak a klasszicista formaelvek, hanem az arisztotelianus, görög-római szépségideálnak, szimmetria-elvnek ellentmondó, annak körén kívül keletkezett műfajok (verses regény, ballada, a Sterne és Jean Paul hatása alatt keletkező Nagy Ignác–Kuthy-féle posztromantikus regény), nemcsak összhang, egyeztetés, hanem az ellene lázadó tagadás, kétely is e korszak ízlésbeli és műfajteremtő gazdagságához tartozik.” (Uo.) Az idézetet teljesebbé téve tisztábban látható az az ellentmondás, ami e két elmélet között található: míg Imre László mindezt sajátosan a nemzeti jellegű klasszicizálódás eredményének, termékének tartja, addig Szili éppen ebben látja a visszatartó erőt, azt a hatalmat, mely egyoldalúságot erőltetett volna a magyar irodalomra. Ezért a korábbi fogalmakat elvetve, új fogalmat, vagy legalábbis újraértelmezett fogalmat keres. Az újraértelmezéshez szükségessé válik visszatérnie a világosi korszakhatár kérdéséhez: „A világosi korszakhatár védelmében meggondolandó: vajon a népi-nemzeti radikalizmus tragédiája (csődje?!) után változatlanul fennmarad, töretlenül fejlődik az irodalom népiségét-népiességét-nemzetiségét-nemzetiségét a poétikum centrumába állító, fő konstruktív tényezőként, poétikai lényegiségként kezelő koncepció?” (22.) A kérdés költői, nyilvánvalóan érzékelteti, hogy e korszakhatár után igen jelentős fordulat következett be a magyar irodalom, de legalábbis a líra fejlődésében, új hang, új tematika, új koncepció jelent meg, így e korszakhatár megléte elengedhetetlen az új lírai éra legitimitásának bizonyításához.

Ezen elméletet támasztják alá könyvének következő tanulmányai, Szili József szelletes stílusában. Egy újabban igen kedvelt témával indítja fejtegetéseit: *Népnemzeti népképzlet avagy posztkoloniális lelkiismerettel Nagy-Idán* című fejezetében Arany János művét, *A nagyidai cigányokat* elemzi, Voinovich, Riedl Frigyes és Barta János tanulmányait felhasználva. Tulajdonképpen nem lép túl a nagy elődök s kortársak által mondottakon: a tragikomikus cigányábrázolás – mindenféle allegorikus vonatkozásaival – különös helyet foglal el Arany életművében, s így ír erről Szili Bartát idézve: „Az irónia általában nem a cigányságra, hanem egy »közösségi képlet«-re irányul, benne van »a nemzeti mítosz tagadása«, a nemzeti tudat minden faktorának (kiválasztottság, ősi eredet, a történelmi tudat, a múlt dicsősége, a győzhetetlenség hite, a vitézség, azaz a nemzeti erények) megkérdőjelezése: »közösségi paródia, egy nemzet lét-rejöttének paródiája; a nemzetépítésnek kártyavárrá való leleplezése.“ (36.)

E problémakört folytatja következő, a *Személyes jelenlét és líra* a poeta doctus *naiv eposzában* című tanulmányában. A XVIII–XIX. század egyik gyötrő problémáját állítja a középpontba, azaz a magyar nép ősi nemzeti eposz utáni vágyát. Már ezt a vágyat kívánta kielégíteni egy korábbi mű, Dugonics András 1788-as *Etelkája*: „A XIX. századi magyar irodalomban a »grand récit« alapköve a *honfoglalás* volt. Dugonics regénye is a honfoglalás korában játszódik, de ezt senki sem tekintette alkalmasnak arra, hogy helyettesítsen egy hősi eposzt e témakörben. Magyarországon megjelenése pillanatában úgy látszott, hogy Vörösmarty Mihály költeménye, a *Zalán futása* (1825) betölti azt a helyet, amelyet a várakozás kánonszerűen tartott fenn egy ilyen tárgyú, művészileg kellő súlyú és hatékonyságú eposz számára a XIX. század elején.” (40.) A „mítoszcsinálás” egyik legkiemelkedőbb alkotását, a *Buda halálát* rendkívül részletesen elemzi Szili, mind verstani, mind retorikai szempontból. A megemléített alakzatokhoz rengeteg példát hoz a műből (talán túl sokat is, a felsorolások néha nem von-

ják magukra az olvasó figyelmét), majd így jellemzi az eposz jelentőségét: „az egész mű *tanulmány* a feladatról, amely a XVIII. század óta nemzeti feladatnak látszott, tanulmány annak a megvalósított példázatáról, az ideiglenesen fölül nem múlt, meg nem cáfolt, önmagában ellentmondásmentes kísérletről, amely mint kísérlet képes helyettesíteni a hiányzó modellt, a valóságos, »igazándi« naiv eposzt. De azáltal, hogy helyettesíti, feleslegessé teszi, folytonosan pótléknak bizonyul, legjobb esetben, ha tökéletesen sikeres a helyettesítés, önmaga pótszerének. S valóban, a *Buda halála* sikeresen iktatta ki a (naiv) nemzeti eposz iránti szükségletet, mindenki beláthatta, ha Aranynek ez sikerült, s csak ez sikerülhetett, nincs tovább.” (59.)

A könyv következő fejezeteiben (*Önszerkesztő és önzáró szövegstruktúrák a XIX. századi magyar lírában; Tompa fekete módja; Vajda János, az esszenciális szerelem költője; Komjáthy Jenő, az istenálmok fejedelme*) Szili különböző módszerekkel közelít a korszak legkiemelkedőbb lírai alkotásaihoz. Alaktani elemzések közvetítésével mutatja be a lírai alkotások sokféleségét, szerkesztettségét. Tompánál hangsúlyozza, hogy ő volt az első impresszionistánk, s – ami a tanulmány számára igen fontos – Sótérre hivatkozva megjegyzi, hogy műfaji szempontból Tompa költészete átmenet a népiesből a nem népiesbe. (95.) Költészetének egyik meghatározó jegyévé az Énen belüli dialogicitást emeli: „a dialógust a szó szoros értelmében belsővé teszi, nem is engedi kimozdulni a bensőségből” (98.), majd így folytatja: „A hangnem természetessége, kollokvialis bensősége, s az az implicit dialogicitás, amely a másik személy értő és megértő jelenlétét feltételezi, legközelebb már csak Ady késői szerelmi lírájában tűnik fel.” (101.) Tompát, aki sokak irodalmi kánonjából kimaradt, Szili néhány versének ürügyén Browninghoz és Poundhoz teszi hasonlatossá, stílusáról pedig a következőket írja: „Tompa szentenciózus. Nem ábrázol, hanem kinyilvánít.” (122.), majd tematikája szempontjából is méltó helyére emeli: „Nem szokták eléggé méltatni Tompa tematikai szingularitását, egyedi voltát. Emlegetik a pietista feloldást, de nem vetnek számot azzal, hogy Tompa extravagáns tematikával dolgozik.” (122.) A XIX. század egyik szinte elfeledett költője így a XX. század nagy lírikusainak (különösen a *Nyugat* alkotóinak) előfutárává válik, s Szili ezen elemzése sokat segít abban, hogy e költemények újra olvashatóvá váljanak.

Vajdánál – mint legtöbb elemzője – Szili is a szerelmi költészetet emeli ki, mint az egyetlen témát, melyben Vajda igazán nagyot alkotott. Ám sikerül elszakadnia a pusztán tematikus elemzéstől, s a gazdag Vajda-szakirodalmat feldolgozva valóban izgalmas képet nyújt e líráról, hangsúlyt fektetve a romantika és realizmus között létrejövő lírai én kialakulására, Vajda képalkotó tehetségére (melynek egyik legeredetibb megoldása a fürtös képek alkalmazása), illetve az expresszionizmus megjelenésére. Így Vajda is egy egészen új utat igyekezett bejárni, mindinkább eltávolodva az addig kanonikusnak tartott ösvénytől: „Vajda már a hatvanas évektől kezdve sok tekintetben a »nemzeti klasszicizmus« hitehagyottjának számított. Az *Alfréd regénye* a »nemzeti klasszicizmus« ellentéteket kiegyenlítő harmóniaeszményét még szintaktikájával is sérti, semmibe veszi. Ellenében bizarrsága = modernsége – mint Barta János kimutatta.” (140.) Schöpflint idézve még megjegyzi, hogy Vajda szerelmi lírája a modern szerelem első megnyilvánulása a magyar irodalomban. Vajda modernsége az, mely átvezet a következő témához, a lázadó kozmopolita Komjáthy Jenő lírájához. Babits Mihály és Horváth János bírálataira hivatkozva, a bírálatokat egybevetve igyekszik kijelölni helyét a magyar lírában, hangsúlyozva, hogy Komjáthy életműve

már határozott eltávolodás a nemzeti klasszicizmustól, viszont annyira sajátot sikerült létrehoznia, hogy ezzel sikerült beírnia önmagát a magyar irodalomba. Költészetének különlegessége, hogy „a metafizikában fedezte fel e poézis legbensőbb életalapját” (179.), s így képisége, nyelve merőben újat hozhatott a korábbi lírai alkotásokhoz képest, a költemények új szempontú megközelítését tette lehetővé. Eisemann György tanulmányát idézve költészet és gondolkodás rejtett rokonságára hívja fel a figyelmet, mely mintegy a versek szervezőelveként jelenik meg Komjáthy költészetében, így emelve a szerzőt „világköltői” rangra.

S vajon jár-e Madáchnak is a világköltői rang? *A Tragédia: líra vagy tragédia?* című fejezet erre keresi a választ, illetve arra, miért vált ily hatalmas költeménnyé *Az ember tragédiája*. Meglepő helyen található e tanulmány a kötetben, hiszen – felrúgva a kronologikusság sokszor bezáró rendjét – a Komjáthyt tárgyaló fejezet után található, megelőzik olyan szerzők, akik csak utána alkottak. Az elrendezés nem véletlen, hiszen Szilinek nem titkolt célja, hogy így emelje ki a szinte szintézist alkotó művet, a világköltészet legpregnansabb példáját, mintha minden út hozzá vezetne, s minden korábbi és későbbi tapasztalat benne egyesülne. A kétszintes dráma szerkezetét, műfaját (!), pragmatikai szintjét, allegóriáit vizsgálva megállapítható, hogy egy olyan mű keletkezett a magyar irodalomban, melyre sem előtte, sem utána nem volt példa, sőt, még a világirodalomban is inkább csak elődöket találhatunk, semmint méltó társakat. (A *Faustról* azt írja Szili, hogy bár kétszintes drámának készült, „az alsó szint mintha nem volna kitalálva” [197.].) Roppant leleményes a *Végtelenített* mise en abyme című alfejezet, melyben műfaji kérdésekből indul ki: „Az »emberiségköltemények« romantikus univerzalizmusa nem ér fel a »teljes ciklust« ábrázoló misztériumjáték formai potenciáljával. *Az ember tragédiája*, ez a teljes ciklusú profán passió, ebben a tekintetben világirodalmi unikum, formai telitalálat. Vagyis Bécsy Tamás idevágó gondolatai *Az ember tragédiájáról* mint kétszintes *tragédiáról* nem egyszerűen műfaji besorolást eredményeznek, hanem kontrasztos megvilágításban kidomborítják azt is, hogy ebben a formában Madách műve formaalkotó (kifordítja, miközben *dekonstruálja* a formát), műfajteremtő s egyszersmind betetőzése is e formának, s alighanem műfajának is.” (197.) S hogy miért mise en abyme? Szili úgy véli, „a *Tragédia* fikciója minősíthető a fikció fikciójának is” (202.), miközben az egyes színek magukba zárják az egész mű cselekményét, hol marionett-jelleggel, hol haláltáncként – így újra és újra lejátszódik kicsiben az emberiség története, egy olyan csodás összességet hozva létre, mely azóta is meghaladhatatlannak tűnik.

S hogy miért is épült fel így, miért is jött létre ez a kötet? A már említett *Utóhang...* című fejezet több lehetséges választ is kínál, ám mindenekelőtt fogalommagyarázattal szolgál: „A »kozmozopolita klasszicizmus« elnevezés, mondanom sem kell, ironikus. Arra célzás, hogy itt találnak helyet azok a klasszikusok, a »világköltők«, akik nem értek a »nemzeti klasszicizmus« keretei közé. Hárman: *Az ember tragédiája* szerzője, a Gina-szerelem költője, valamint az önistenülésé. Mindhárom tematikában döntő szerep jutott a poétikailag hatékony konzisztens és univerzális *metafizikának*, s ilyen értelemben az *istenülés* emberi programjának.” (206.) E világköltők mind a századfordulón, mind ma jelen vannak irodalmunkban, hol jelentősebb helyet foglalva el a kánonokban, hol kevésbé, ám Szili József könyvének is köszönhetően (legalább egy időre) bizonyosabbá vált ez a hely, áttekinthetőbbé vált ez a vonulat, ez a korszak, mely a XX. század elején kibontakozó új (vagy már nem is annyira új?) magyar

lírát befolyásolta, kialakulását előmozdította, s így e költők kiemelkedhettek az előfutárok hálátlan szerepéből, s önnön valójukat megmutatva bebizonyíthatták, hogy önmagukban is világgölköltői alkottak.
(Balassi Kiadó, Budapest, 1998, 213 l.)

TAKÁCS JUDIT

Knapp Éva: *Pietás és irodalomtörténet* *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*

Az Universitas Könyvkiadó sorozata, a Historia Litteraria a 9. kötetéhez érkezett Knapp Éva könyvével, mely szakmai újdonságával és tudományos színvonalával hozzájárul a sorozat hagyományos értékeinek gyarapításához.

A könyv egyedülálló vállalkozás a magyar irodalomtörténeti szakirodalomban. A feldolgozott források mennyiségén túl ez abból is adódik, hogy járatlan területet jelentett olyan kiadványok végigolvasása, vizsgálata, osztályozása, amely mint forráscsoport az eddigi kutatás által még nemcsak hogy részleteiben nem volt feldolgozva, hanem a rendelkezésre álló források felmérése is csak részben történt meg: a szerző a könyvtárakban-levéltárakban sok olyan nyomtatványt talált, amelyekkel eddig még egyáltalán nem számoltak. Sőt, maguk a kiadványok is hírt adnak eddig még fel nem lelt nyomtatványokról. (84.) A szerző érthetően nem vállalhata a teljes forrásfeltárást, viszont munkája reflektáltan kezeli azt, hogy a *fennmaradt* források soha nem tekinthetők egy-egy történeti jelenség tényleges/teljes reprezentációjának, s többször hangsúlyozza, hogy megállapításai az eddig feltárt, illetve fennmaradt forrásmennyiséget tekintve állják meg a helyüket. A forrásanyag állapotából is látható, hogy minimális hazai előzményekkel kellett a téma kutatásához fognia: nemcsak a tényszerű eredmények, hanem a metodológia tekintetében is. Ez azt a további feladatot is jelentette, hogy kiterjedt és szisztematikus filológiai munkát kellett elvégeznie.

A könyv sokoldalú, több kérdésirányú, és szigorúan következetes vizsgálatot valósít meg. Már a forrásanyag körülhatárolását is minden részletre kiterjedően oldja meg a szerző, beleértve azok eredetének/származásának, vagyis a *társulat* fogalmának értelmezését is. Fontos eredménye lehet a munkának az eddig még csak kéziratban létező társulati katalógus, amely nem pusztán a hazai munkálatoknak lehet termékeny segítője, hanem a nemzetközi társulatkutatáshoz is hozzákapcsolódik, mivel azzal összehangoltan született meg. A forrásanyag körülhatárolása egyben annak rendszerezését is jelenti, s a továbbiakban is megmarad ez a logikus, következetes vezérfonala az áttekintésnek: ez egyrészt a konkrét társulatokhoz köthető, illetve nem köthető kiadványok közötti különbségtevésen alapul, másrészt a szövegek funkcionális elkülönítésén. Kérdés azonban, hogy ez az első csoportosítás minden esetben célszerű-e. Úgy tűnik, hogy a ragaszkodás ahhoz, hogy a kiadványokat eszerint vegye sorra, nem mindig a legtöbb eredményt hozza, mert például akadályozza, hogy